

Eesti keele esimestest kirjapanekutest ja kirjaviisidest

Valve-Liivi Kingisepp
Tartu ülikooli dotsent

Millal ja mil viisil jõudsid eestlased kirjasõna kasutamiseni, on küsimusteriing, mille üle teadlased on aegade vältel palju arutlenud. Kas juba muistsel iseseisvusajal, enne XIII sajandil toimunud ristiusustamist olid eestlased kirjaoskajad? Selle kohta on üsna vastakaid arvamusi.

Konkreetseid kirjalikke mälestisi sellest ajast ei ole, seetõttu on levinud seisukoht, et käibel oli vaid suuline traditsioon. Rahvalaulud, jutud, vanasõnad, mõistatused – kogu vaimne looming sündis ja levis suuliselt ajas ja ruumis.

Eesti ala arheoloogilised leiud, eriti vanade müntide kogud, on andnud aga alust arvata, et kui oli raha, siis pidi olema ka mingi arvepidamine. Võib-olla tehti märkmeid puule või kasetohule, mis pole meie ajani säilinud. Oletatakse ka, et muistsed eestlased tegid ülestähendusi rootslastelt laenatud ruunikirjas. Üksikud eestlased võisid kirjaoskusega kokku puutuda kloostrites, kus õpetati misjonäre ka Eesti tarbeks. Nii näiteks on teada, et 1165. aasta paiku pühitses Lundi peapiiskop eestlaste piiskopiks Prantsusmaalt pärineva munga Fulco. Viimase abiliseks sai Norras Stavangeri kloostriis hariduse omandanud eestlasest munk Nicolaus. Eri arvamusi on veelgi, kuid kõik need jäävad vaid oletusteks, sest nii kaugest ajast puuduvad eesti keele kirjalikud mälestised.

Esimesed kirjalikud ülestähendused

Kirjapandud eesti keelt leiame esmalt XIII sajandi võõrkeelsetest ürikutest, kroonikatest ja dokumentidest, mille autoriteks muukeelsed asukad. Näiteks Henriku Liivimaa kroonikas (1224–1227) leiduvad neli üldkeele sõna: *kihelkond*, *maja* 'maleva laagriplats', *malev* 'sõjavägi' ja *vaip* 'mingi riie, nahk'; mõned lausekatked: *Laula! Laula! Pappi!*, *magetac*, *Maga magamas*, *Tarapita* 'Taara, avita!'; isiku- ja kohanimed

Lembitu, Manivalde, Vootele, Sakala jt. On tähelepanuväärne, et esimene kirjapandud eestikeelse lause öeldisverbina on kasutatud *laulmatagusõna*.

Rohkesti Eesti kohanimesid on 1241. aastast pärinevas Taani hindamisraamatus (*Liber Census Daniae*).

Järgnevad sajandid, kust on äärmiselt vähe eestikeelseid kirjalikke mälestisi. Võõrkeelsete raamatute koosseisus leidub vaid üksikuid eestikeelseid sõnu või käsikirjalisi tekstikatkeid. Alles XV sajandi lõpust, aastast 1490 on ühe ladinakeelse raamatu lõpus neli käsitsi kirjutatud eesti keele sõna: *ükspäev, külvaja, ilma* ja *õpetud* 'õpetatud'. Ka XVI sajandi algusest, aastast 1510 on teada üks ladinakeelne teos, milles on käsitsi kirjutatud eestikeelne lause (*Mynna ... tha syno pera tulla* 'Mina tahan sinu perra tulla') ja mõned sõnad: *surnud, kiusab, torisk* 'anum'. Kas need read olid eestlase käega kirja pandud, sellestki vaikib ajalugu, aga päris võimatu see pole, sest dominiiklastest munkade seas võis olla ka eesti keelt emakeelena kõnelevaid isikuid.

Esimesed trükitud raamatud

Esimene kindlatele andmetele tuginev teade eestikeelse raamatu kohta on aastast 1525. See luterlik missaraamat oli trükitud Saksamaal ja sisaldas teksti eesti, läti ja veel ühes Liivimaal kasutatud keeles. Lübecki toomdekaani Johannes Brandti päevikust on teada, et kogu tiraaž ares-titi, kontrolliti ja 24. novembril 1525 tõenäoliselt ka hävitati. See fakt on andnud alust pidada eesti raamatu ajalugu 475 aasta pikkuseks ja tähistada 23. aprillist 2000 kuni 23. aprillini 2001 eesti raamatu aastat.

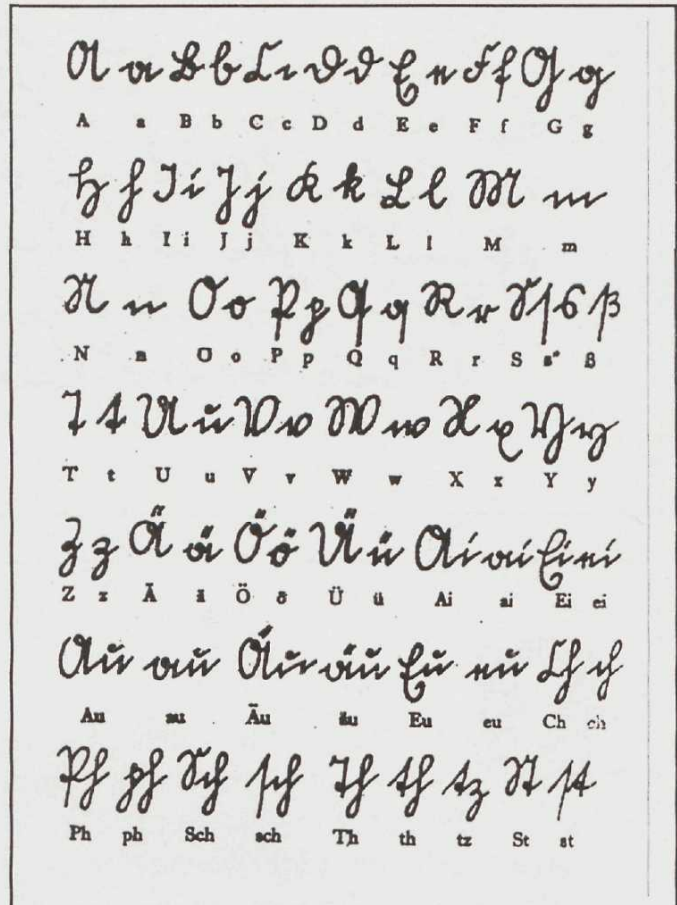
Hävitamisele kuulus ka 1535. aastal Saksamaal Wittenbergis Hans Luffti trükikojas trükitud eestikeelne katekismus, mille oli koostanud Tallinna Niguliste kiriku õpetaja magister Simon Wanradt ja eesti keelde tõlkinud Tallinna Pühavaimu kiriku abipastor Johann Koell. Katekismuse alamsaksakeelne tekst oli trükitud raamatu vasakule ja eestikeelne tõlge paremale leheküljele. Teose tiraaž oli oma aja kohta üllatavalt suur, 1500 eksemplari. Pärast väljaande Eestisse jõudmist pani Tallinna raad selle keelu alla, tõenäoliseks põhjuseks on arvatud olevat kõrvalekaldumised Martin Lutheri katekismusest.

Raamatust on säilinud 11 katkendlikku lehte, õnneks ka viimane lehekülg andmetega trükkija, trükkimise aja ja koha kohta. Säilinud lehed avastas 1929. aastal Eestimaa Kirjanduse Ühingu raamatukoguhoidja Hellmuth Weiss ühe 1540. aastal Tallinnas köidetud koguteose

kaane täitematerjali hulgast. H. Weiss ja Paul Johansen avaldasid säilinud lehed 1930. aastal.

Käsikirjad ja trükitekstid

Vanu eestikeelseid tekste leidub seega nii käsikirjas kui ka trükitud kujul. Kirjaviisidest rääkides peab nende vahel vahet tegema. Vanad käsitsi kirjutatud tekstid kuuluvad paleograafia¹ valdkonda ja oma kirjakeele ajaloo hälliaega uurides puutuvad filoloogid nendega paratamatult kokku. Eestikeelsete käsitsi kirjutatud ehk käsikirjaliste tekstide loomisel kasutati mitme sajandi vältel gooti kirja, mida on nimetatud ka saksa kirjutustähestikuks. Gooti kirja märgid erinesid oluliselt tänapäeval tuntud ladina kirja märkidest, kusjuures tekstile lisasid eripära iga kirjutaja käekirja iseärasused (vt näited 1–2). Näide 1. Gooti kirjutustähed

XIV–XIX sajandil oskasid haritud eurooplased gooti tähestiku varal tekste luua ja neid lugeda. Tänapäeval vajavad ja valdavad niisugust kirjaoskust ennekõike arhiivitöötajad, kes vanade käsikirjadega kokku puutuvad, ja muidugi huvilised paljudelt erialadelt.

Esimene pikem käsitsi kirjutatud eestikeelne tekst on nn Kullamaa käsikiri, mis pärineb aastaist 1524–1532. Gooti kirjas koostas oma 39 eestikeelset jutlust (1600–1606) Tallinna Pühavaimu abipastor Georg Müller, gooti kirjas on kirjutatud meie XIV–XIX sajandist pärit saksa- või eestikeelsed dokumendid, adramaarevisjonid, kantseleikirjad jpm.

¹ Paleograafia on käsikirjaliste mälestiste kirjutusviisi ja materjali uuriv teadus.

1.
 Oh! ma waene Tardo Liin:
 Mis fündi nüüd siin minnoga
 Perratu ma olle siin:
 Kes woib mo päle Kaeda?
 Mo Bat mulle teggi sedda,
 Et mul johtu ni suur Hedda,
 Sedda pea nüüd tundma siin.
 Oh! ma waene Tardo Liin.

1.

Oh! ma waene Tardo Liin:
 Mis fündi nüüd siin minnoga,
 Perratu ma olle siin:
 Kes woib mo päle Kaeda?
 Mo Bat mulle teggi sedda,
 Et mul johtu ni suur Hedda,
 Sedda pea nüüd tundma siin.
 Oh! ma waene Tardo Liin.

Näide 2. Käsü Hansu nutulaul gooti kirjas vanas kirjaviisis ja gooti kirjutuskirjas

Intellektuaalide kirjavahetuski sündis gooti tähestiku varal. Suurepärase näite sellest pakub Otto Wilhelm Masingu ja Johann Heinrich Rosenplänteri saksakeelne kirjavahetus aastail 1814–1832. Gooti kirja olevat baltisakslased oma igapäevases asjaajamises kasutanud veel XX sajandilgi.

Kirjutusvahendeist mainigem niipalju, et tekste pandi kirja hanesule abil, mida vajadust mööda teritati ja millega kanti paberile must tint ehk

plakk, nagu Masing seda nimetas. Kasutusel oli kaltsupaber, igal paberivabrikul olid oma vesimärgid. Keskajal toodi paberit sisse Lääne-Euroopast, hiljemalt 1667 hakati kaltsupaberit valmistama ka Eestis. XVIII sajandil sai hästi tuntuks Rápina paberivabrik. Hiljem tuli kasutusele puidust tehtud paber.

Trükitekste loodi gooti kirjas ehk fraktuuris, mis on õieti üks selle kirja kujunduslikke põhiliike. Gooti kiri on üksüheses vastavuses ladina kirja alustähtedega. Erandiks on väike *s*, millel on kaks kuju: pikk ja lühike, ka ei eristu enamasti *I* ja *J*. Pika ja lühikese *s* kasutamise korra sõnastas Anton Thor Helle oma grammatikas (1732) nii, et pikk *s* on silbi alguses ja keskel, lühike aga ainult silbi lõpus: *fafs*, aga omastav *fasfi*.

Kirjaviisid ja ortograafiad

Kõneldava keele kirjapanemine eeldab kindlate või vähem kindlate põhimõtete olemasolu. Kirjamärgid võimaldavad kõneldavat ja kuuldavat keelt vastava süsteemi abil silmale nähtavaks ja loetavaks teha, fikseerida ja jäädvustada. Kuivõrd hästi see märkimine ühes või teises keeles õnnestub, on kokkulepete küsimus ja seostub traditsioonidega. Enamikus tänapäeva keeltes rakendatavad kirjaviisid ei tähista kõneldavat keelt absoluutse täpsusega. Täpsus saavutatakse vaid foneetilise (häälduskiri) või fonoloogilise ehk foneemtranskriptsiooniga.

Trükitekstides on eesti keelt sajandite vältel kirja pandud mitmel eri viisil. Võõramaalastest usutegelased ja keelehuvilised on meie keele häälikuid, silpe ja sõnu tajunud oma emakeeleoskusest lähtuvalt ja märkinud neid kirjas eri moel. Erinevaid põhimõtteid on silmas pidanud ka hilisemad oma rahvusest keelemehed. 475-aastase kirjakeele ajaloo vältel on rakendatud mitut kirjaviisi ehk ajalooliselt kujunenud õigekirjastava. Üldse on eesti keele ülesmärgimisel olnud kasutusel kolm kirjaviisi: 1) korrapäratu, 2) vana ja 3) uus (ehk praegune) kirjaviis.

Korrapäratu kirjaviisi ajajärk

Ülesmärgijate oskustest, rahvusest ning traditsioonidest olenevalt ilmnevad vanades eesti keelemälestistes eri keelte kirjaviiside mõjud. XIII sajandi kirjapanekutes on märgata ladina ortograafia jooni, näiteks Liivimaa kroonikas (1224–1227) *c=k*: *Saccala* 'Sakala', *Carethen* 'Kareda', *ce=tse*: *Worcegerwe* 'Võrtsjärv', *i=j*: *maia* 'maja'. Taani hindamisraamatus (1241) esineb peale ladina ka taani ortograafiaale iseloomulikke: *ø=ö*, *õ*: *Pøllula* 'Pöllula', *y=ü*: *Katinkylae* 'Katiküla', peamiselt aga

siiski alamsaksa ortograafiat: $g=j$: *Gevi* 'Jõhvi, Jõvi'; $y=i$: *leiybp* 'leib'; $sz=s$: *szynna* 'sina'; e pika vokaali tähistamiseks: *mhae* 'maa' jt.

XVI sajandi eesti keele tekstid Wanradti-Koelli katekismusest peale on kirjutatud alamsaksa ortograafias, mida rakendati väga varieeruvalt ja süsteemitult. Pealegi on väidetud, et täiesti kindlat ortograafiat pole alamsaksa keeles olnudki. Oluline on see, et üldiselt hakati rakendama saksa ortograafia põhimõtet: pearõhulise silbi vokaali lühidust märgiti järgneva konsonandi kahekordse kirjutamisega, kui sõnas ei järgnenud niikuinii juba konsonantühendit või geminaati: *abbi* 'abi', *temma* 'tema', *münnul* 'minul', *vssun* 'usun'. Pearõhulise silbi pikka vokaali tähistas sellele järgnev üksikkonsonant: *remu* 'rõõmu', *hälega* 'häälega'.

XVII sajandi alguses mindi üle ülemsaksa ortograafiale. Kasutusel oli saksa keele tähestik koos ligatuuride ehk liittähtedega *ch*, *ck*, *ff*, *tz* jt. Pikka vokaali märgiti enamasti *h* abil: *sahme* 'saame', *nühdt* 'nüüd'. Kõigil meie üheksal vokaalil polnud eraldi tähemärki. Keeleomased kvantiteedisuhted kirjas adekvaatselt ei kajastunud. Nii häälikute kvaliteedi kui ka kvantiteedi märkimine oli korrapäratu ja ebajärjekindel. Tähemärkidena rakendati gooti kirja ehk fraktuuri, mis püsis Eesti trükisõnas osalt kuni 1940. aastani.

Kõige ilmekamalt ja püsivamalt avaldus ülemsaksa kirjutustava rakendus Heinrich Stahli trükiteoses. Esimese eesti keele grammatika ja sõnastiku (1637) autorina ning ligi kahe tuhande leheküljeni ulatuvate religioossete tekstidega lõi Stahl kirjakeele kasutuse tava, mis püsis pea-aegu XVII sajandi lõpuni (vt näide 3). Hilisemad keeleuurijad on tema kirjaviisi, mis aitas sakslastest kirikuõpetajail tundmatut keelt tuntu ehk saksa keele abil mõistetavaks teha, kuigi oli eesti keele häälikulisest struktuurist kaugel, kritiseerinud ja teinud parandusettepanekuid.

Vana kirjaviis

Tuntuim Stahli kirjaviisi parandaja ja uuendaja oli Bengt Gottfried Forselius, kes asutas Tartu lähedal Piiskopimõisas talurahvakooliõpetajate seminari (1684–1688), koostas aabitsa ning osales piiblitõlke konverentsidel. Lausa legendiks on kujunenud tema 1686. aastal teoks saanud käik Rootsi kuninga juurde audientsile koos oma koolipoiste Ignatsi Jaagu ja Pakri Hansu Jüriga, tõestamaks, et eesti poisid on võimelised lugema ja laulma õppima.

V. Christi Vnterfassen seyn
 alle Menschen/ Juden/ vñ Heyden.
 Solches wird vns fürgebildet durch die
 lastertragende Eselin/ vnd das Füllen/ wel-
 che Christi Jünger außlösen/ vnd hin-
 zuführen. Die Eselin bedeutet die Ju-
 den/ welche vnter dem Gesetz verwehrt 1/
 Gal 3. 23. vnd beschloffen waren / das Füllen/ die
 A&. 14. 16. Heyden/ welche gewandelt haben ihre
 eigne Wege / in den Lüften ihres Flei-
 sches/ vñ gethan den willen des Fleisches/
 Eph. 2. 3. vnd der Vernunft. Diese alle/ Juden

Näide 3.
 Heinrich Stahl
 keelenäide ehk
 korrapäratu
 kirjaviisi näide

Forseliuse ettepanekud kirjaviisi parandamise kohta kasvasid välja vajadusest lähendada kirjakeelt rahvakeelele, kergendada lugema õppimist ja õpetamist. Nii soovitas ta aabitsast võõrtähed *c, f, q, y, x* ja *z* välja jätta, tõi aabitsasse eesti vokaalide tähistajaina tähed *ä, ö* ja *ü*, mida varem oli vaadeldud kui saksa *a, o* ja *u* umlaute².

Forselius ei pidanud vajalikuks kasutada *h-d* vokaali pikendusmärke, vaid vastava konsonandi tähistamiseks, ja nii sai *h* oma foneetilise funktsiooni (*hel-de, kah-jo, tah-hak-sid*). Lahtises silbis märgib Forselius pikka vokaali ühekordse grafeemiga (*sa-ma, pä-le, hä me-le-ga*), kinnises silbis kahekordsega (*uus, weel, eest, loot-wad, saat-ko*). *h-st* loobumise ajendi või algtõukena on nähtud rootsi ortograafia mõju. Olgu lisatud, et ka soome keele pikka vokaali pole Mikael Agricola oma töödes märkinud *h* abil, vaid kahekordse (*teet, täälle*) või ühekordse vokaaliga (*amun* 'aamun', *mahan* 'maahan').

B. G. Forselius hukkus noore mehena Läänemere sügistormis, tema ortograafiauuendused kinnistusid ta lähisugulase Johann Hornungi eesti keele grammatikas (1693). Forseliuse uuendusi arvesse võttev ning osalt varemgi juurdunud õigekirjatava (kirjutada ühesilbilise sõna lõpus olev konsonant ühekordselt: *lap, tam, luk jt*) sai tuntuks vana kirjaviisina. Senine korrapäratu märkimisviis asendus süsteemipärasema ja lihtsamaga. Eesti keele kirjapaneku viisis oli jõutud sammukese lähemale rahvakeele hääldusele, võõras oli osalt välja heidetud.

² Metafoonia ehk umlaut on tüvevokaali muutumine järgneva silbi vokaali mõjul, nt saksa *Hand – Hände, Sohn – Söhne, Stuhl – Stühle*.

Forseliuse-Hornungi kirjaviisi ehk vana kirjaviisi nõrk koht oli kak-sikkonsonandi kahemõttelisus, sest see võis tähendada geminaati, pikka või ülipikka konsonanti, mis hääldamisel jaguneb kahte silpi (*warras* 'varras'), kui ka lühikest konsonanti, millega algab uus silp (*warras* 'varas'). Sellest hoolimata läksid vana kirjaviisi põhimõtted eestikeelses kirjasõnas kasutusele. Selles kirjaviisis ilmusid kirikukirjanduse tähtteosed Uus Testament (1715) ja piibel (1739) ning see püsis võrdlemisi ühtlasena kogu XVIII sajandi ja XIX sajandi esimesel poolelgi.

Uus ehk praegune kirjaviis

Kuigi vana kirjaviisi puudusi oli märgatud varemgi, jõuti oluliste uuendustepanekuteni ajakirja *Beiträge* veergudel, kus soomlane Adolf Ivar Arwidsson soovitas (1822) eesti keeles tarvitusele võtta soome ortograafia. O. W. Masingu ettepanekul tuli tarvitusele õ-täht. Varem oli õ-häälikut märgitud ö, a või e-ga: *önnis* 'õnnis', *sanna* 'sõna', *remu* 'rõõmu'.

Uue kirjaviisina tuntuks saanud põhimõtteid rakendas esimesena Kuusalu kirikuõpetaja Eduard Ahrens oma eesti keele grammatika lõpul olevas etümoloogiasõnastikus (1843). Tema grammatika ümbertöötatud trükis, mis ilmus kahes osas (1853), on keelenäited toodud uues kirjaviisis ja ortograafiaseletused lähtuvad uue kirjaviisi põhimõtetest.

Milles uuendused seisnesid? Soome keele eeskujul hakati pikki vokaale kirjutama kahekordselt ja lühikesi vokaale ühekordselt ning sõnad *Miina*, *mina* ja *minna* said oma „loomupärase kirjaviisi”, nagu arvas Ahrens. Selge vahe sigines esma- ja teisevärteliste sõnade kirja-pilti: *vili* – *viili* – *villi*, kuid teise- ja kolmandavärteliste sõnade kirja-pilt jäi paljudel juhtudel ühesuguseks: (*selle*) *viili*, *seina*, *villi*, *metsa* ja (*seda*) *viili*, *seina*, *villi*, *metsa*.

Uuel kirjaviisil oli nii tugevaid vastaseid kui ka tuliseid pooldajaid. Vastaste leeri moodustasid enamasti kirikutegelased, pooldajad olid mõistagi soome keeleteadlased Elias Lönnrot jt ning eestlastest kee-uurijad ja kirjanikud: Jakob Hurt brošüüriga „Lühikene õpetus õigest kirjutamisest parandatud viisi” (1865), Friedrich Reinhold Kreutzwald, Carl Robert Jakobson oma kooliraamatutega jt.

Läbimurre sündis Eesti Kirjameeste Seltsi loomise järel (1872), sest selts tegi otsuse: „Vanast õigekirjutamise viisist tuleb lahkuda ja Selts saab oma kirjades üksi uut parandatud viisi pruukima.” Seltsi koosolekutel vaieldi kirjaviisi üle tuliselt. Mihkel Veske, kes ise oli põhimõtteliselt juba uuele kirjaviisile üle läinud, hakkas seda parandama ja soovis, et kolmanda välte häälikuid kirjas kahekordselt kirjutataks: (*lähen*)

vällja, (panen) kirrja, (sadas) vihhma jne. Omapäraseid ettepanekuid oli veelgi.

Uus kirjaviis murdis lõplikult läbi aastail 1872–1875, kui ka Johann Voldemar Jannseni Eesti Postimees oli pikkamööda sellele üle läinud. Esimeseks standardivaks uue kirjaviisi allikaks sai „Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat” (1918), millele on järgnenud aina uued ja uued õigekeelsussõnaraamatud. Kõige uuem neist on „Eesti keele sõnaraamat ÕS 1999”, mida toetab Tiiu Ereli „Eesti ortograafia” oma paljude kordustrukidega.

Tänapäeval kohtame vana kirjaviisi jälgi ennekõike perekonna- ja kohanimesed: *Harro* ‘Haru’, *Karro* ‘Karu’, *Emmaste* ‘Emaste’. Vanas kirjaviisis kirjutatud tekste tuleb aga lugeda nagu tänapäeva eesti keelt, hääldades silpe ja sõnu õigete pikkustega.

Soovitusi edasilugemiseks

E. Ehasalu, K. Habicht, V.-L. Kingisepp, J. Peebo, Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 6. Tartu Ülikool. Tartu, 1997; J. Gutsloff. *Observationes Grammaticae Circa Linguam Esthonicam*. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. Tõlkinud ja väljaande koostanud M. Lepajõe. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10. Tartu Ülikool. Tartu, 1998; K. Habicht, V.-L. Kingisepp, U. Pirso, K. Prillop, Georg Mülleri jutluste sõnastik. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 12. Tartu Ülikool. Tartu, 2000; A. Kask, Eesti murded ja kirjakeel. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 16. Valgus. Tallinn, 1984, lk 76 jj; M. Lepajõe, 350 aastat Johannes Gutslofffi grammatikat. – Keel ja Kirjandus 1999, nr 6, lk 369 jj.